DOI: 10.26907/2311-2042-2025-24-1-20-33

ON THE SCIENTIFIC BASIS OF OUR ALPHABET AND SPELLING[1]

Naki Isanbet,
mileuscha@mail.ru.

The outstanding folklorist, linguist, Turkologist, teacher and writer Naki Isanbet was most concerned about the fate of our language, national culture and literature, about our Tatar people's existence in the future world along with many other nationalities on Earth. The famous scientist believed that people, who do not have their own national language, education, who do not know their native language, have ceased to be people in this world, as they are the most unhappy, uncultured and uneducated of all. Isanbet began his multifaceted activity in Bashkortostan with writing an alphabet textbook for Tatar and Bashkortostan schools using the name "Yash Buyn" ("Young Generation"). Together with Dauyt Yultyi, the methodologist published a volumetric textbook on literature for secondary schools. Naki Isanbet was a scientist who actively participated in discussions concerning the Latin script. At first, he belonged to the "Latinists", later to the "Arabists." The project of the New Tatar spelling was set up by Kh. Kurbatov in 1955. It was presented to the general public in 1958. Naki Isanbet published his thoughts regarding this project in the newspaper "Sovet Tatarstany" (The Soviet Tatarstan). In the first volume of "Tatar Grammar", published in 1995, 2015, this article is not mentioned. His serious work was written in the form of a program; although underestimated, it has not lost its relevance to this day. In 1958, the Government Commission did not think the project of new spelling was ready for implementation due to its shortcomings. This decision was also influenced by the position of Naki Isanbet. Scholars recognize that in modern Tatar spelling there are a number of problems and contradictions as far as the correct writing of certain groups of Tatar words goes. We have decided to reproduce this article by Naki Isanbet, hoping that the opinion of the influential scholar in this matter will be useful today.

Key words: Turkology, Tatar linguistics, alphabet, spelling, Naki Isanbet

For citation: Isanbet, N. On the scientific basis of our alphabet and spelling // Tatarica. 2025. № 1 (24). pp. 20–33. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-20-33

– Is it about the alphabet and spelling again?...[2]

Over the past 50 years, our people have survived the implementation of several alphabets, a large number of projects and reforms, so if they ask this question, it is not surprising. Not only we, but all the Turkic peoples of our Motherland have accepted the Russian alphabet. But no nation has suffered from its letters and spelling as much as we have done. For example, the Bashkirs and Kazakhs live in the neighborhood, they have both accepted the alphabet and are still using it. Why is only ours so unusable? It would be good if it could be corrected only by implementing this project!

Indeed, in order not to repeat the old mistakes and not to make new ones, it is necessary to consider some fundamental aspects, fundamental differences between the old and the new alphabet.

Personally, I learned to recognize the letters from the book "Alepbi" (the alphabet) of the so-called "Iman Sharty" ("Conditions of Faith")[3]. On its first page, 29 Arab letters were presented, then several tail letters *п, ч, җ, г, ң* (*p, ch, zh, g, n*) were added to a separate short line. Consequently, the alphabet was compiled mainly according to the Arabic graphics and phonetics, and only these several letters, indicated at the end of the letter line, helped to see its "Turkic origin". Of course, in the Tatar world of that time, there was a huge, stormy struggle for making this alphabet the real Tatar alphabet. Especially after 1917, when our

[1] This article was published on October 14, 1958 in the newspaper "Sovet Tatarstany" (The Soviet Tatarstan) [1], however, in the first volume of "Tatar Grammar", published in 1995, 2015, this article is not mentioned. See [2], [3]. As the author of the paper passed away, the structure of the article has been built in accordance with the requirements of the journal by its editor M. M. Khabutdinova, she has made changes to the bibliographic list and added notes.

[2] We are talking about Kh. R. Kurbatov's "Alphabet and Spelling of the Tatar Language: A Project" published in 1958. [4], [5].

[3] شرائط إليمان "Iman sharty" – Sharait al-iman (Conditions of Faith). [6]

letters and spelling were greatly altered. Nevertheless, our desires remained unsatisfied. The Janalif (the new Turkic alphabet) (Latin) movement began. The new Turkic alphabet turned out to be more correct and affordable than the previously existing Tatar letters and spelling. As its projects were accepted only after consultations and long discussions with a wide folk opinion and the Center, the Unified Congress of Turkic Peoples was held.

When Russian letters were borrowed in 1939[4], the national republics invited linguists, specializing in the Russian language and turkologists from the Center. In Kazan, the issue of inviting scholars-turkologists and Russian scholars from the Center was raised. But we objected: "Why bother them, we have enough of our own linguists." Everything could be done with their assistance. In Kazan, there really were about a dozen outstanding scholars and professors. However, we have to mention the Marr teaching, which had an extremely pernicious influence on our alphabet and spelling, language and grammar. As you know, according to this teaching, the language stadially degenerates and the third new language is born from its dust, while grammar, which has become the basis of the national language, is considered to be an empty formal thing. Unfortunately, our linguists, almost all of them, were under the influence of this harmful teaching, and many even worked under the direct guidance of Marr[5]. Our existing alphabet[6] and spelling were composed by them[7]. Therefore, they did not take into account the phonetic and grammatical features of our language. The Russian alphabet was borrowed in the original, with the addition of several letters. This alphabet was even worse than the ancient one, which I mentioned at the beginning; at least, it had such letters as *k, g* and *short w* (*къ, гъ,* short *вау*). And they were not to be found in this alphabet. In the borrowed words, the stem was adopted using the graphic principle. That is, if the Tatar language grammar could not be applied to these words, they were written in Russian. All this meant not only the preservation of another language in one alphabet, but also an attempt to preserve the grammar of one language in another. If so, the study of the Russian language in practice was not as easy as it was promised, since it would be much more convenient for us to learn Russian on the basis of our phonetics and grammar, as the native language would not be confused with the Russian alphabet in its own system of sounds, it would correctly differentiate the letters and sounds of both languages.

How is this aspect of the problem solved in the new project? Its introduction says that the project is based on the phonetic principle, and really, we see that one or two serious steps were taken along this path: the necessary letters *къ-гъ* (hard *k-g*) were introduced, and the "pure" tail letters took a worthy place in this alphabet. Among the rules, the spelling of some borrowed words with Tatar pronunciation was added.

It's all well and good. However, unfortunately, the project did not advance far, the phonetic basis of the language was not consistent, repeating the previous errors in a new way: in order to justify the rules, numerous exceptions and explanations were made.

Let's take, for example, the letter *ы (y)* for Russian and Tatar words: two functions were assigned to it - wide pronunciation and narrow pronunciation. However, this did not save the situation. When we write the sound [*ый*], the phenomenon of wide and narrow pronunciation disappears: *syr* (*siyr*) (*cheese*), *Nasyirov* (*Nasyrov*), etc.

The most difficult thing is that on its own, the letter *ы (y)* takes the place of two letters (it consists of two letters – the soft sign *ь* and the wand *1*). According to the Singarmonism Rule in our language, it is recorded in 5-10 syllables in the same word: *byltyrgysynykynyn, kychkyryshrytyndyrdygyzmyni?* If we write a page in the book, we will have hundreds of such soft signs with wands. This work will hinder the development of Tatar writing, spoil the beauty of

4 See: "Tatar alfavitynyn ham orfografiyasenen tarikhy" (History of the Tatar Alphabet and Spelling) by Kh. Kurbatov [7].

5 Nikolai Yakovlevich Marr (1864–1934) was a Russian and Soviet orientalist and Caucasian scholar, philologist, historian, ethnographer and archaeologist, academician of the Imperial Academy of Sciences (1912), academician and vice-president of the Academy of Sciences of the USSR, linguist, enjoying great authority in our country in the field of humanitarian and public sciences.

6 See: [8], [9].

7 The new Tatar alphabet and spelling were officially established on May 5, 1939. Some of the implemented spelling clarifications were approved on January 10, 1941. However, attempts to improve the Tatar writing, based on the Cyrillic alphabet, do not end there. In 1955, a new spelling project was created. In 1958, it was presented to the general public, but the State Commission recognized it as worthless for use due to its disadvantages.

the Tatar word, the taste for writing, it will not contribute to the correct spelling, just like the proposals to use the sign *ъ* instead of *ы* do not solve the problem. Because *ъ* has its own role, and if we write the same word *kьchkъrъshtъrdъgъzmъni* using this letter, we will get something ridiculous. Writing *ы* in the former new alphabet as a soft sign was short and easy. In a modern alphabet, this letter means softness, so it cannot have a different function. So, is it really impossible to take only a wand for the Tatar letter, it being the second half of these two letters? For example, *chin, kir, Nasiiri*. The Kazakhs, when it was necessary, took the letter *i*. Our letter is written without a tittle, being close in shape to the old new alphabet, it has no tails. You do not even need to enter a new letter for printing, you can press the letter *г,* turning it upside down.

Also, the use of this letter *ы* is not entirely clear. For example, in the syllables of *rs, ks* vowels *ы (y)* are not written in the words of *Kazakhstan, Tatarstan, Arslan*; at the same time, in unpronounceable syllables, such as *syinfy, borny, urny,* for some reason, you should write *syinyfy, uryny* with *ы (y).* That is why in our literary language, we come across the spelling of *anysy, monysy, tumyran, asyra.* The same situation is with the letter *E:* we see the brief words *airata, koiryk, isme, zhisme* written as *iseme, zhiseme, aerata, aermachyk, koerygynda*, etc. We have two words *yunu* (ax) and *yuynu* (wash), so in the past people used to wash with water, and according to modern spelling: *balta belan ahachlar* ***yuyna*** *bashlady* trees began to wash with axes. The spelling of our literary language should fight for spelling words in a mild and capacious way. After all, we do not write the letters **y-e,** adding them to the stems of the *rak-rek*, even if they are heard (*agrak, kyzurak*, etc.). Perhaps, it is possible to use contracted forms with the endings *tyru-teru (uilashtyru, soilashteru)?*

However, the heated debates were about the letters *в, е, й, ы, ый, ю, я* (*v, e, i, y, yi, yu, ya*) and the rules of their spelling since in these letters specific Russian sounds are mixed with Tatar sounds. In order to get rid of this inconvenience, we need our two letters: the brief *w* and the brief *ye*.

Regarding the brief *w*, it is correct and appropriate to use Comrade Fasiev's[8] idea to use *v* from the old alphabet. Thus, we would get rid of the difficulties of using the letters *у-ү, в* (*u-u, w*). In my opinion, we should use the letter *j* from the old alphabet as a brief one to get rid of other difficulties. The use of this letter would not lead to an increase in letters in the alphabet, on the contrary, it would lead to their decrease. Since this letter can replace the following letters:

***Ya**: jasg, jam, jaм, baja, бajә, jaka, jadach, gajat,*

***Yu**: juka, juka, juynu, oju, toju;*

***Y**: jozak, jozek, toj, toja, ojy, ojyj.*

***ь**: tonjak, konjak,*

***ъ**: jyljazma, objektiv,*

***e**: (at the beginning of the syllable) jeget, jyl, tyjyl, ijel, tojylu, tojelu.*

Have these letters caused the most controversy and confusion in our modern spelling? If we use the letter *j,* it will relieve us of the inconvenience of laying out the functions of the Tatar language in writing the Russian letters *ю, я, й, ъ, ь* even, partially *е, ы*, and eliminate numerous rules and exceptions in the spelling rules for these letters. Along with this, the phonetic features of our language and the Singarmonism Rule would be expressed correctly, the letter *j* from our old alphabet would give the national flavor to our alphabet.

In this place, they may tell us: why not take *j* instead of the Russian letter *й (y).* This letter in the Russian alphabet is the only one written with a breve, and its name is "I brief". Therefore, it can never go at the beginning of a word or a syllable, it is a complex letter, so it is inconvenient to write it at the beginning.

If we used the letters *v* and *i* in the future, we would get rid of letters *в, ю, я, ы, й, ь, ъ* in our alphabet, there would be an opportunity to leave them specifically for the Russian alphabet. Our children would use these letters in Russian and study the functions of these sounds without confusing them with our sounds. If desired, it will be possible to make the letters *ц, ш (ts, sh)* redundant. Writing a few words as *revolyutsiya, sotsializm (revolution, socialism)* with a *mc, v* would be correct and would do no harm to their meaning, in their form they would become closer to international writing, while to have a separate letter for the two words *tshi* and *tshetka* (cabbage soup and a brush) is not necessary, we could write them with our letters.

***

Ul sportivnaya komanda belan khudozhestvennoe uchilishchedan kaityshlyi obshchaya stolovayaga kermakche buldy. Lakin

[8] Comrade Fasiev – Fazil Salikhovich Fasiev (1925–2016), a Tatar linguist, translator, candidate of philosophy.

anda yabyk bulgach, Kazanskaya gostinitsaga kerep, anyn mramornaya zalasynda rizhskaya kresloga utyryp, papirosasyn kabyzyp zhibarde......

Returning from an art school with a sports team, he wanted to go to the common dining room. But it was closed, and he went to the Kazan Hotel and, sitting in the Riga chair in its marble hall, he lit his cigarette...

If we wrote so, naturally, no one would say that it was in Tatar, perhaps even they would laugh at us, because we have created sentences that break the grammatical structure of our language, and, accordingly, destroy the basis of the language. However, we do meet such sentences in the works considered to be samples of our literature and read them in some works studied at school. For example, in the work of K. Nadzhmi "Yazgy zhillar" (Spring Winds):

"Yunkerskoe uchilishcheny betergach, atasy any uchebnaya komanda ofitsery itep kaldyrdy"; khazerga obshchaya kamera toryp tor", "Bugen ale ul ofitserskoe sobraniedan tiz gena bushyi almas";"«General ot infanterii Sanditskii" h.b.

"Having graduated from the Junker School, his father left him as an officer of the training team"; "Stay so far in the common cell"; "Today, he will not be able to quickly free himself after the officers' assembly"; "General from infantry Sanditsky" and others.

Where do similar literary records, written on the basis of Russian grammar, come from? Where is the basis? The "legal basis" was given by modern spelling, left by Muhammethan aga and others[9]. It has preserved both the phonetic principle of our language and its morphological and grammatical principle; in it, borrowed words were given in Russian in exceptional cases, preserving their gender. The main and important drawback of this spelling, which led to stagnation in spelling and literary language, forced to revise the letters and our spelling anew.

And where is the new project moving in solving this main problem, how are borrowed words written? The introduction promises to follow the principles reflecting the grammatical features of the Tatar language; after that the restriction is made that the borrowed Russian words are given according to the Russian spelling (§ 27).

Moreover, the project does not fully fulfill this promise, and perhaps even with the help of the "basis", called the graphic principle, destroys the grammatical foundations of our language. Even in the endings, it accepts the rule to preserve the nominative case and even the signs of the genus of the Russian language, *sekretar'ga, promyshlennost'tan, poezddan, pod"ezddan, metallda, grammly, Sverdlovsk* (*secretary, industry, train, entrance, metal, gram, Sverdlovsk*), etc. (§ 49, 50, etc.).

According to these rules, in our native language we will continue to form a nominative case and gender, and write *uchastok, uchastokta, sudno, sudnodan, promyselda, tuflyalar, marlyalar....* But the Tatars do not speak like that. They say: *uchaskyda, promysloda.* If we take an example from the classical literature, we should write *promysla* (Sh. Kamal). It's not because we do not know the Russian language, but because the morphological system of our language requires this way of saying it.

Or should the preservation of the nominative case in borrowed words be based on Russian morphology? For example, if the nominative case in the Russian language is *uchastok*, in other cases in the plural, there are *uchastki, uchastkakh, uchastke...*etc. In borrowed words, the Tatars do not rely on the nominative case of the Russian language at all, but use its form of multiple number and incline it according to its grammatical form. On this basis, the Tatars say *uchastkysynda, promyslysynda, promyshlennostan, poezdan.* Thus, what is the reason to apply the rule to borrowed words in Tatar spelling, preserving the form of the nominative case of the Russian language? No reason at all. Neither the Tatars, nor even the Russians do it. However, we can learn from the Russians the way to deal with borrowings. For example, if they take the Tatar word *bash* (head), they will not look for the nominative case of the word, they will first use it in the feminine gender, get a *"bashka",* and then borrow it. They will do the same with the word *"Kazan".* Since the national feature of the Russian language, its grammatical system and the functions of the language require these transformations (as the Russian word *golova (head*) is used in the feminine gender). In the Tatar language, there are no gender endings, so it cannot make a language with the

[9] *Muhammethan Ashrafzhanovich Fazlullin* (1883–1964) was a Turkologist, teacher, doctor of philology, professor (1930), Honored Worker of Science of the RSFSR and Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic, corresponding member of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR (1950). In the 1930s, the scientist conducted serious research on spelling, punctuation and Tatar language methods. See: [10], [11].

category of the genus by force. Therefore, in spelling, the words like *tuflyalar, marlyalar,* or *marlyaly,* that arose due to imperfection of the language, cannot exist, they are not acceptable according to the Sinagarmonism Rule.

In such words as *metall, gramm, class (metal, gram, class*), it is customary to double the letter at the end of the word. Indeed, in Tatar, when we write *metallylyk, klassyz* a double letter appears, but these *ly, s* are fromed according to the rules of the Tatar endings *ly, lyk, syz,* they cannot be part of the stem word. Thus, if we follow this rule, we are to write three letters *klasssyz, metalllylyk* in such words making morphological changes. However, the rule in these cases tells us to write only two letters. In this case, where does one letter go, when we are expected to write two letters (*ll, ss*)? If we begin to incline the words *metaly, metalyna, metalynyn, klasynyn, klasyna,* one *l* or *s* disappears. Thus, no matter how hard we try to save the Russian graphics, all the same, in these words, two of the three *l* remain, or one out of two. Why? Because according to the grammatical rule of our language, there cannot be double letters in the nominative case at the end of such words. However, in the Russian language, words in the nominative case can end in a doubled *mm, ss, ll*. So, if we change the word according to the rules of the Russian language, then in these words, a double letter will remain: *metalla, metallakh*, etc. So, in the project, this rule has come from Russian morphology.

Interestingly, instead of an attempt to preserve the letters that disappear in the borrowed words with *ll, ss, mm, mm, st,* it is worth taking care of the outdating *st,* which really exists in our language! For example, the project tells us to write *as, os, dus* (§ 32, Note 5). However, in the same words there is the letter *t* in the declension: *astyn oska* kitersan, *osten aska* kiterdenme... So, at the end of these words there is the letter *t* and the morphological change in these words proves this, so we have all the reason to write this letter. However, our grammar does not find it necessary, and we have no rule of how to write it. If it is done in order to show a certain characteristic feature of the Russian language, then Russian grammar will take care of it, and students will quickly learn this rule when studying case forms.

It is not clear how the project sets the rule of writing the names of months: in Russian and in the nominative case. If we assume that these names are international and everyone should write them in the similar way, then this is not true, because each nation borrowed the same Latin words in their own way; the Russians, among other things, used either Latin or some other type of spelling (for example, *september-sentyabr*). In the Ukrainian language, related to the Russian language, and Belarusian languages, the names of months are written in their own way, not in the way they are written in Latin or in Russian. The Tatar people also change the names of the months according to their language rules and pronounce them in their own way: *gyinvar, fibral, mart, apryil... sintaber, dikaber*, etc. Therefore, to write these words like *yanvare, fevralenda, sentyaberda* is not Tatar. Such spelling should be considered the nominative and prepositional cases of the Russian language (the forms *yanvar, v yanvare*). This is useless! The Tatars do not pronounce them so, and the Russians do not need it. It is clear that this only adds difficulties in learning both languages.

In this regard, there is a need to explain the rule of the Russian phonetics used in some Tatar words. For example, the fact that the word *artel* is of Tatar origin is proved in the dictionaries and works of Engels. The Tatars pronounce it like *artil: artil bashynnan tulana; barzhany bushatyrga artil belan yallandy,* etc. Even the two-syllable word *yshtan* is now written as Russian monosyllabic *shtan*. However, the Russian *shtan* is not the underwear of the Tatars. If so, we need to call *shtanina* a leg? Or take the spelling of *karaul*, *kychkyra*. (If we write this word according to the rules as *karavyl*, then the word *kychkra* also needs to be written in Tatar?)

Also, speaking about singarmonism, we are trying to write according to Arab pronunciation some Arabic words, which have already entered our language. The people say *sakhra; albitta, adam, pigambar, surat, fireshta, tabigat, makhsus, shakhys.* In writing, including this book, we write, obeying the Arabic spelling rules: *sakhra, amma, albatta, adam, paigambar, surat, fareshta, tabigat', makhsus, shakhys.* Why write words that we have used for a thousand years and which we have not recognized to be our own as they do not obey the rules of our language? In our language, words that have become folk ones, should be written according to the norms of our language. In this direction, the project should be more active, giving many examples.

Separate spelling of the particles *ик, ик* also requires clarification. According to this rule, some words like *shunduk, bayuk, anduk, bashtuk, irtyk, kichuk,* used to be written separately. However, this often creates disputes between writers and editors. Since there are differences between

pronunciation and meaning: if we say *"shunduk kilep zhit!"*, *shunduk* means time (at the moment): if we say *daftaren ostalda, kitabyn da shunda uk yata, shunda uk,* it means a place, etc. The same applies to amplifier particles, you cannot confuse the words *ap-ak* and *appak*. These are two different words.

If in the words *totsa, kitsa, koshchy, "tc, sch"* is heard, then using *ts, shch* is very strange (§ 20–21). This is an attempt to say a Tatar word in Russian, nothing more.

The 57th paragraph indicates that surnames must end in *ov, ova.* However, according to this rule, we will not be able to make *Sibgat Khakim, Gali Khalit* and others to end up their surnames with *ov* without their desire. You should not forget the surnames *Tukay, Rami, Nadzhmi, Gyzzat.*

Writing *Tomskidan Sverdlovskiga Omski asha kildem, annan Troiski erak tugel*, in the nominative case: *Troitsk, Sverdlovsk,* or *kiosk, Birsk,* also means ignoring the morphology of your native language. Moreover, do not forget that this makes Tatars blush. Since with this spelling, children will add their vowels when reading. We have no reason to create new endings for *idan, iga, ida*.

The rule is to write words like *ustav, sostav, Furmanov, aktiv* (*charter, composition, Furmanov, active*) as *ustavy, sostavynda, Furmanovybyz, aktivy,* apparently, proceeding from the need to preserve *v* in declination. In the Tatar language, the words *ak, kuk, maktap* (*white, sky, school*), ending with hard *k, g, p,* when declining are not written as *aky, kuke, tupy,* but change their sounds and letters, according to the same principle as in the borrowed words *tekhnik, tip, printsip* (*techniques, type, principle*); we change the nominative case to *technige, tiby, printsibe,* also in the words like *ustav, sostav, aktiv* the last letter should be changed to *f: ustafy, sostafynda, Furmanofybyz, aktify,* it should be a rule.

In short, even if the phonetic and grammatical principles were taken into consideration in the project, unfortunately, these foundations were not preserved. This lack of principles interferes with the correction of our spelling, so the main goal of the debates is to correct these shortcomings. In this regard, of interest is the article by G. Khalit and K. Sabirov in the newspaper "Sovet Tatarstany" (The Soviet Tatarstan). They are absolutely right that the departure from the rules of the Tatar language will lead us nowhere. The continuation of these phenomena in our spelling is due to the fact that we do not understand the grammatical structure of our language. By getting rid of the main shortcomings in our spelling we will preserve the phonetic and grammatical foundations of the language. According to the teachings of Marxism, if the grammatical structure of the language is not preserved, the language itself will not survive, it will disappear. Therefore, the grammatical structure is its foundation. The project needs to be discussed and verified. It cannot be accepted in this form.

Here, it is all about the phonetic and grammatical principles of our new spelling. However, in matters of letters and spelling, one should not forget the historical principle of using our rich experience. For example, in the new spelling there is a rule on eliminating the use of the letters *ый (yi*) that make our spelling difficult, after the hard *k,* hard *g, kh, h, ch, sh, zh* instead of writing *yi,* we write *i*, and this simplifies our spelling. Just giving a complete reflection of sounds in writing is a very primitive way. All the time we are looking for new borrowed syllables in our spelling, we try to reflect the norms of orthoepy of other languages. So, as in the ancient Arabic script, in our alphabet, the plural endings and the original case used to have one form – *lr, di;* after 1905, there were two of them: *lar-ler, dan-den;* now, the plural form is expressed by four endings (*lar-ler, nar-ner*), and the original case by six (*dan-den, tan-ten, nan-nen*). At the end of the word, instead of *p*, *b* was written: *kalyb, kalyby, maktab-maktab*, etc. and this was changed too, writing *p* was considered to be a perfect orthoepic norm. And we did not notice that because of that for the words like *klub, shtab, masshtab* separate rules and explanations were introduced in our spelling. Each nation's language that is based on scientific grammar does not study the spelling it uses, and the way the sounds are pronounced, but tries to bring the inclination of words to general rules, unified forms. The spelling rules of the Russian, Western, Latin and Arabic languages are built like this. Today, by borrowing other grammatical forms, we should not complicate our own spelling, it is necessary to take into account the traditions preserved in the new alphabet, which were created to simplify and make it more expressive.

In short, while our spelling does not have scientific foundations, in the future we will not get rid of the problems with the correction of spelling and letter writing.

References

1. Isanbet, N. (1958). *Kharef ham imlabyznyn gyil'mi nigezlare khakynda* [On the Scientific Basis of Our Spelling and Alphabet]. Sovet Tatarstany. October 14, pp. 3–4. (In Tatar)

2. *Tatarskaya grammatika* (1995) [Tatar Grammar]. M. Z. Zakiev, Kh. Kh. Salimov, Kh. R. Kurbatov, et al.]. V 3 t. T. 1. 582 p. (In Russian)

3. *Tatar grammatikasy: och tomda* (2015) [Tatar Grammar: In 3 Vol.]. Ruk. proekta M. Z. Zakiev; red. F. M. Khisamova. Tulylandyrylgan 2nche basma. T. I. 521 p. Kazan, TakhSI. (In Tatar)

4. Kurbatov, Kh. R. (1958). *Tatar telenem alfavit ham orfografiyase: Proekt* [Alphabet and Spelling of the Tatar Language: A Project]. 28 p. Kazan, Tatar kit.nashr. (In Tatar)

5. Kurbatov, Kh. R. (1958). *Tatar telenem alfavit ham orfografiyase: Proekt* [Alphabet and Spelling of the Tatar Language: A Project]. Sovet maktabe. No. 3, pp. 17–40. (In Tatar)

6. شرائط إلإيمان *Sharait al-iman* (1900) [Conditions of Faith]. 30 p. Kazan. (In Tatar)

7. Kurbatov, Kh. (1960). *Istoriya alfavita i orfografii tatarskogo yazyka* [History of the Alphabet and Spelling of the Tatar Language]. 130 p. Kazan, B.i. (In Russian)

8. Gorbangaliev, M. (1938). *Alifba* [Alphabet]. 77 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

9. Fazlullin, M. (1940). *Zurlar ochen alifba* [The ABC for Adults]. 95 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

10. Fazlullin, M. A. (1930). *Orfografiya printsiplary* [The Principles of Spelling]. 68 p. Kazan, Tatizdat. (In Tatar)

11. Fazlullin, M. A. (1952). *Orfografiya ukytuny yakhshyrtu mas'alalare* [Problems of Improving the Teaching of Spelling]. Sovet maktabe. No. 2. (In Tatar)

12. Khalit, G., Sabirov, K. (1958). *Orfografiya proekty unae belan* [In Connection with the Spelling Project]. Sovet tatarstany. May 18, pp. 3–4. (In Tatar)

ХӘРЕФ ҺӘМ ИМЛАБЫЗНЫҢ ГЫЙЛЬМИ НИГЕЗЛӘРЕ ХАКЫНДА[1]

Нәкый Исәнбәт,
mileuscha@mail.ru.

Күренекле фольклорист, телче, тюрколог, педагог, язучы Нәкый Исәнбәтне иң борчыган мәсьәләләр – телебез, милли культура һәм әдәбиятыбызның язмышы, киләчәктә, җир йөзендә күпме милләтләр һаман милләт һәм халык булып яшәгәндә, татар халкыбызның дөньяда булу-булмавы. Абруйлы галим дөньяда үз милли теле, мәктәбе булмаган һәм үз туган ана телен бөтенләй белмәгән кешеләр – халыклар – дөньяда халык булудан туктаган халык, иң бәхетсез, культурасыз, мәдәниятсез халык дип санаган. Нәкый Исәнбәт Башкортстандагы күпкырлы эшчәнлеген татар һәм башкорт мәктәпләре өчен «Яшь буын» исемле әлифба дәреслеге язудан башлап җибәргән. Даут Юлтый белән бергәләп мәктәпләр өчен әдәбияттан калын хрестоматия төзеп чыгара. Нәкый Исәнбәт – латин графикасы буенча дискуссияләрдә актив катнашкан галим. Башта ул – «латинчы», тора-бара «гарәп»челәр төркеменә күчә. Яңа татар орфография проекты Х. Курбатов тарафыннан 1955 елда төзелә. Ул 1958 елны киң җәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим ителә. Нәкый Исәнбәт әлеге проектка карата фикерләрен «Совет Татарстаны» газетасында бастырып чыгара. 1995, 2015 елларда дөнья күргән «Татар грамматикасы»ның 1 томында бу мәкалә турында мәгълүмат китерелми. Бу җитди хезмәт программа характерында язылган, әлегә кадәр актуальлеген югалтмаган һәм тиешенчә бәяләнмәгән. 1958 елда Яңа орфография проектын хөкүмәт комиссиясе, җитешсезлекләре булу сәбәпле, гамәлгә ашырырлык дип тапмый. Бу карарга Нәкый Исәнбәтнең позициясе дә йогынты ясамый калмаган. Тел галимнәре хәзерге татар офографиясендә татар сүзләренең аерым төркемнәрен дөрес язу юнәлешендә кайбер проблемалар һәм каршылыклар булуын таныйлар. Абруйлы галимнең бу өлкәгә караган фикерләре бүген дә файдалы булыр дип, без Нәкый Исәнбәтнең әлеге мәкаләсен яңадан бастырырга булдык.

Төп төшенчәләр: тюркология, татар тел белеме, алфавит, орфография, Нәкый Исәнбәт

Сылтама өчен: Исәнбәт Н. Хәреф һәм имлабызның гыйльми нигезләре хакында // Tatarica. 2025. № 1 (24). 20–33 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-24-1-20-33

[1] Бу мәкалә 1958 елның 14 октябрендә «Совет Татарстаны» газетасында басылып чыкты [1], ләкин 1995, 2015 елларда дөнья күргән «Татар грамматикасы»ның 1 томында аның турында мәгълүмат китерелми. *Кар.*: [2], [3]. Автор вафат

– Тагын алфавит, тагын орфографияме?...[2]

Соңгы 50 ел эчендә халкыбыз берничә әлифба, күп санда проектлар, реформалар кичергәнгә, бу эшкә курку катыш карыйлар һәм шундый сорауны бирәләр икән, бу бер дә гаҗәп түгел. Бер без генә түгел, Ватаныбызның барлык төрки халыклары рус хәрефен кабул итте. Ләкин берсе дә хәреф һәм имла белән бездәге кадәр җәфаланмый. Әйтик, күршебездә генә башкортлар, казахлар, бер кабул иткән буенча бара бирәләр. Ни өчен бер безнеке генә болай яраксыз булып чыга сон? Ярый ла ул бу проект белән генә төзәлсә!

Чыннан да, иске хаталарны кабатламас, яңаларын булдырмас өчен, элекке һәм яңасының кайбер нигез якларына, принцип аермаларына кагылып үтәргә кирәк.

Мин үзем «Иман шарты» дип йөртелгән «Әлепби» китабыннан хәреф танырга өйрәндем[3]. Анын беренче битендә 29 гарәп хәрефе күрсәтелгән, аннары кыскарак аерым бер юлга **п, ч, ж, г, ң** дигән берничә үги хәреф өстәлгән иде. Димәк, әлепби нигездә гарәп графикасы һәм фонетикасы буенча төзелгән, шул хәрефләр койрыгында күрсәтелгән әлеге берничә хәреф кенә безгә аның буенча «төрке танырга» хезмәт итә иде. Билгеле, ул заманда татар дөньясында әлепбине чын татар әлифбасына әйләндерү өчен гаять зур, даулы көрәш барды. Бигрәк тә 1917 елдан соң, хәреф һәм имлабыз нык төзәтелде. Шулай да күңел һаман канәгатьләнерлек булмады. Яңалиф (латин) хәрәкәте башланды. Яңалиф моңарчы булган татар хәреф һәм орфографиясенең дөрес һәм кулае булып чыкты. Чөнки аның проектлары киң халык фикере һәм Үзәк белән киңәшеп, озак фикер алышканнан соң гына кабул ителде һәм төрки халыкларда аның унификация корылтае уздырылды.

1939 елда рус хәрефләрен кабул иткәндә[4], милли республикалар Үзәктән рус теле галимнәрен, тюркологларны да киңәшкә чакырдылар. Ул чакта Үзәктән рус теле галимнәрен, тюркологларны киңәшкә чакыру мәсьәләсе Казанда да кузгалды. Ләкин бездә: «Нигә аларны китереп мәшәкатьләргә, безнең үз тел галимнәребез дә җитәрлек» дип каршы киленде. Алардан башка эш ителде. Казанда ул чагында, чыннан да, безнең, уннарча тел галимебез, профессорларыбыз бар иде. Ләкин безнең хәреф һәм имлабызга, тел һәм грамматикабызга гаять дәрәҗәдә зарарлы йогынты ясаган маррчылык тәгълиматын тагын бер телгә алып үтмичә булмый. Һәммәбезгә мәгълүм: бу тәгълимат буенча тел үзе стадиаль рәвештә шартлап юк була да аның тузаннарыннан өченче бер яңа тел килеп чыга, милли телнең нигезе булган грамматика исә буш бер формаль нәрсә генә дип карала. Үкенечкә каршы, безнең тел галимнәребезнең барысы да диярлек бу зарарлы тәгълиматка дучар булган, хәтта күпчелеге турыдан-туры Марр[5] кул астында эшләгән кешеләр иде. Гамәлдәге әлифба[6] һәм орфографиябез алар тарафыннан төзелде[7]. Шунлыктан анда телебезнең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре нигезгә алынмады. Рус әлифбасы русча тәртибендә килеш алынды да койрыгына берничә хәреф өстәп куелды. Нигезе белән бу хәтта мин башта әйтеп үткән борынгы әлепбидән дә начар булып чыкты; анда ичмасам каты **къ, гъ**, кыска **вау** кебек хәрефләр бар иде. Монысында алар да калмады Алынма сүзләрдә график принцип дигән «нигез» алынды. Ягъни, ул сүзләргә татар теленең грамматикасы кануны йөрми, алар русча нигездә языла, дип куелды. Бу хәлләр бер әлифба эчендә ике әлифба саклау гына түгел, бер тел эчендә ике тел грамматикасы сакларга

булу сәбәпле, мәкаләнең структурасына, фәнни аппаратына редактор М. М. Хәбетдинова тарафыннан журнал таләпләренә туры китереп төзәтмәләр кертелде, мәкаләгә искәрмәләр төзелде.

[2] Сүз 1958 елда басылган Х. Р. Курбатовның «Татар теленең алфавит һәм орфографиясе: Проект»ы турында бара [4], [5].

[3] شرائط الايمان«Иман шарты» – Шараит ал-иман. [6]

[4] *Кар.*: Х. Курбатовның «Татар алфавитының һәм орфографиясенең тарихы»н [7].

[5] Николай Яковлевич Марр (1864–1934) – Россия һәм Совет көнчыгышны һәм Кавказны өйрәнүче, филолог, тарихчы, этнограф һәм археолог, Император фәннәр академиясе академигы (1912), СССР ФА академигы һәм вице-президенты, гуманитар һәм иҗтимагый фәннәр өлкәсендә безнең илдә гаять зур абруй казанган тел белгече.

[6] *Кар.*: [8], [9].

[7] Татарларда яңа алфавит һәм орфография 1939 елның 5 маенда рәсми рәвештә гамәлгә куела. Кулланылыш барышында кертелгән кайбер орфографик аныклаулар 1941 елның 10 гыйнварында раслана. Ләкин кирилл графикасы нигезендәге татар язуын камилләштерү омтылышлары моның белән генә тәмамланмый. 1955 елда яңа орфография проекты төзелә. Ул 1958 елны киң җәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим ителә, әмма хөкүмәт комиссиясе аны, җитешсезлекләре булу сәбәпле, гамәлгә ашырырлык дип тапмый.

тырышу иде. Шулай алсак, рус телен өйрәнү җиңел була дип ышандырсалар да, билгеле, гамәлдә эш киресенчә булып чыкты. Чөнки әлифба һәм орфография ни дәрәҗәдә үз телебез фонетикасы һәм грамматикасы нигезендә төзелсә, безгә рус телен өйрәнү шул хәтле җинел булачак. Чөнки ул үзенең аваз системасында рус әлифбасының функциясенә кереп эшне бутамаячак, һәр ике телнең хәреф һәм авазларын дөрес билгеләргә сәбәп булачак.

Хуш, инде бу яңа проектта эшнең бу ягы ничек тора соң? Ул кереш сүзендә фонетик принцип алынганын игълан итә һәм чынлап та без анда бу юлда бер-ике җитди адым ясалганын күрәбез: бик кирәкле **къ-гъ** хәрефләре алынган, әлифба койрыгында салган «саф үз» хәрефләребез дә әлифбада һәрберсе үз тәртибендә лаеклы урын алган. Кагыйдәләр арасында кайбер алынма сүзләрне татар әйтелешендә язу моментлары да өстәлгән.

Болары бик яхшы. Ләкин, үкенечкә каршы, проект шуннан ары күп уза алмаган, телебезнең фонетик нигезендә эзлекле була алмаган, элекке үк хаталарны яңа төстә кабатлауга юл калдырылган, шуны аклау өчен кагыйдәләр авырайтылган, аларга әллә ни хәтле искәрмәләр, чыгармалар ясалган.

Алыйк, мәсәлән, **ы** хәрефен: рус һәм татар сүзләре өчен аңа киң әйтелеш, тар әйтелеш дигән ике вазыйфа йөкләнә. Шулай да бу куелыш эшне коткармый. [**ый]** авазын язганда киң яки тар әйтелеш дигәнебез юкка чыга: **сыр (эремчек – сыйр), Насыйров (Насыров)** һ.б.

Иң эчне пошырганы бу **ы** хәрефенең берүзе ике хәреф урынын алуы (ул үзе дә ике хәрефтән – нечкәлек билгесе **ь** һәм **1** таягыннан тора). Безнең телнең сингармонизм кануны буенча бер үк сүз эчендә ул беррәттән 5–10 җиргә язылa: **былтыргысыныкының**, **кычкырыштырындырдыгызмыни**? Инде бер китап бите язсаң, анда йөзләрчә шундый нечкәлек билгеләре белән таяклар тезәргә туры килә. Бу эш гаҗәп дәрәҗәдә кулны тоткарлый, сүзнең ямен, язуның тәмен боза, җитмәсә, үзе дөрес язуга да ярдәм итми, **ы** урынына **ъ** билгесе алырга ясалган тәкъдимнәр дә эшне коткара алмый. Чөнки **ъ** ның үз вазыйфасы бар, аннары баягы **къчкъръштърдъгъзмъни** сүзен бу хәреф белән язып карасак, тагын да ипсезрәк нәрсә хасил булачак. Элекке яңалифтә **ы** ның нечкәлек билгесе формасында язылуы кыска һәм җиңел иде. Хәзерге әлифбада бу хәреф нечкәлек билгесе булып тора, димәк, аны икенче эшкә куша алмыйбыз. Шулай булгач, бу ике хәрефтән гыйбарәт булганының икенче яртысы булган таягын гына татар **ы**-сы итеп алып булмыймы? Мәсәлән, **чін, кір, Насійри**. Казахлар, кирәк булгач, **і** хәрефен дә алганнар. Ә безнеке үзе ноктасыз да, элекке яңалиф формасына да якын, койрыклар куясы да юк. Хәтта басма өчен яңа хәреф коярга да кирәкми, **г** хәрефен астын өскә әйләндереп басып була.

Аннары бу **ы** хәрефенең язылу урыннары бер дә анык түгел. Мәсәлән, Казахстан, Татарстан, *арслан* кебек сүзләрдә **рс, кс** кебек тулы иҗекләрнең сузыклары **ы** булса да язылмыйлар, шул ук вакыт **сыйнфы, борны, урны** кебек йотылмалы иҗекләрдә, ни өчендер, **сыйныфы, урыны** дип **ы** ны чыгарып язарга кушыла. Шул нигездә әдәби телебездә **анысы, монысы, тумыран, асыра** дип язуларга һәр җирдә очрыйбыз. **Е** хәрефе белән дә шундый ук хәл: *айрата, койрык, исме, жисме* кебек җыйнак кына сүзләрне *исеме, җисеме, аерата, аермачык, коерыгында* дип язулар һәм башкалар. **Юну** белән **юыну** дигән ике сүзебез бар һәм моңарчы кешеләр су белән юыналар иде, хәзер язуларынча, балта белән агачлар **юына** башлады. Әдәби телебез орфографиясе сүзләрне җиңел һәм җыйнак язу өчен көрәшергә тиеш. **Рак-рәк** кушымчалары алдында **ы-е** ишетелсә дә, аларны төшерәбез бит (**аграк, кызурак** һ.б.). Бәлки **тыру-терү** (**уйлаштыру, сөйләштерү**)ләр арасында да кыскарту кагыйдәсен кертеп булыр?

Ләкин бәхәснең кызуы анда түгел, бәлки **в, е, й, ы, ый, ю, я** хәрефләренең язылышы һәм аларга караган кагыйдәләр буенча бергә бара. Чөнки бу хәрефләрдә специфик рус авазлары белән татар авазлары бик нык чуалтыла. Бу җайсызлыктан чыгу өчен безгә ике үз хәрефебез җитми: кыска **вау** белән кыска **йе**.

Кыска **вау** турында иптәш Фасиевнең[8] элекке яңалиф **v** сын алырга тәкъдим итүе бик дөрес һәм урынлы. Шуның белән **у-ү, в** хәрефләрен төрлечә азаплаудан берьюлы котылабыз. Минемчә, тагын икенче бер уңайсыз хәлебездән чыгуда безгә кыска **йе** өчен яңалифтан **j** хәрефен алу яхшы булыр иде. Бу хәрефне алу әлифбабызда хәреф күбәйтү булмас, киресенчә, киметү булыр иде. Чөнки ул менә никадәр хәрефне бер үзе алыштыра ала:

Я: jәш, jam, jәм, баjа, бәjә, jака, jәдәч, гаjәт,
Ю: jука, jүкә, jуыну, өjү, тоjу;
Й: jозак, jөзек, тәj, тәjә, оjы, оjыj.

---

[8] *Иптәш Фасиев* – Фазыл Салих улы Фасиев (1925–2016), татар тел галиме, тәрҗемәче, филология фәннәре кандидаты.

ь: Төнјак, көнјак,

ъ: јылјазма, објектив,

е: (иҗек башында) јегет, јыл, тыјыл, ијел, тојылу, төјелү.

Безнең гамәлдәге орфографиябездә әлегә хәтле иң күп бәхәс һәм буталчык тудырганы да шул хәрефләр түгелмени? Әгәр дә без **j** хәрефен алсак, ул безне **ю, я, й, ъ, ь** һәм хәтта, өлешчә **е, ы** шикелле специфик рус хәрефләренә татар теле функцияләрен йөкләү җайсызлыгыннан берьюлы коткарыр һәм бу хәрефләрнең язылышы турында орфография кагыйдәләрен тутырган әллә ни хәтле искәрмә һәм чыгармалардан котылыр идек. Шуның белән телебезнең фонетик һәм сингармонизм үзенчәлеге дөрес чагылыр, **j** элекке яңалиф хәрефебез булганга, аны өйрәнү авыр һәм ят эш булмас, киресенчә, ул әлифбабызга милли колорит кына өстәр иде.

Бу урында бәлки безгә: ни өчен **j** урынына рус әлифбасындагы **й** хәрефен генә алмаска, диярләр. Ул хәреф рус графикасында рус алфавиты буенча бары тик сәкенле хәреф булып, исеме дә шуның өчен краткий дип атала. Шунлыктан, бер вакытта да сүз һәм иҗек башында килә алмый, катлаулы хәреф булып, алдан кушып язуга бик җайсыз.

V һәм **i** хәрефләре алу аркасында безгә киләчәктә **в, ю, я, ы, й, ь, ъ** хәрефләрен безнең әлифбадан кыскарту, аларны махсус рус алфавиты өчен калдыру мөмкинлеге ачыла. Ул хәрефләрне безнең балалар рус телендә махсус үтәрләр һәм бу авазларның функцияләрен безнеке белән чуалтмыйча дөрес өйрәнерләр иде. Теләгәндә, **ц, щ** хәрефләрен дә кыскартып булачак. **Революция, социализм** кебек бер-ике сүзне **тс,** ***v*** аша язудан дөреслек һәм мәгънәләренә кимчелек килмәс, формасы белән дә халыкара язылышларына якынрак килү булачак, щ**и** белән **щетка** кебек ике сүз өчен үзебезгә аерым хәреф тотуның кирәге юк, үз хәрефләребез белән дә яза алырбыз.

***

Ул спортивная команда белән художественное училищедан кайтышлый общая столоваяга кермәкче булды. Ләкин анда ябык булгач, Казанская гостиницага кереп, аның мраморная заласында рижская креслога утырып, папиросасын кабызып җибәрде...

Шулай язсак, билгеле, моны беркем дә татарча дип әйтмәс, бәлки телнең грамматик төзелешен һәм димәк, үзен нигездән җимерә торган мондый ясалма җөмләләр уйлап чыгарганыбыз өчен бездән көләрләр иде. Ләкин әдәбиятыбызның алдынгы үрнәге итеп йөртелгән һәм мәктәпләребездә үтелгән кайбер әсәрләрдә шундый һәм шуңа охшашлы җөмлә әйләнешләренә очрамыйбызмыни? Мәсәлән, К. Нәҗминең «Язгы җилләр»ендә:

«*Юнкерское училищены бетергәч, атасы аны учебная команда офицеры итеп калдырды»; «хәзергә общая камера торып тор», «Бүген әле ул офицерское собраниедән тиз генә бушый алмас»; «Генерал от инфантерии Сандицкий*» һ. б.

Бу рәвешле саф рус теле грамматикасы нигезендә «татарча», әдәби язулар безгә каян килә соң? Нигез кайда? Моңа «законный нигезне» безгә Мөхәммәтхан агалар ясап биргән гамәлдәге орфография биреп килде[9]. Чөнки ул телебезнең үз фонетик принцибында төзелмәү генә түгел, морфологик-грамматик принцибында да төзелмәгән, анда алынма сүзләр русча баш килештә һәм хәтта мужск., средн., женск. родлары сакланган хәлдә алырга кушылган. Имла һәм әдәби телебезгә торгынлык китергән, бүген хәреф һәм орфографиябезне яңадан кайтып карарга мәҗбүр иткән төп һәм җитди бер кимчелек тә шунда.

Хуш, инде яңа проект бу нигез мәсьәләдә нинди юл тота, аны ничек хәл кыла, алынма сүзләр ничек языла? Сүз башыннан күренүенчә, ул принципта татар теленең грамматик үзенчәлекләре буенча барырга вәгъдә бирә, аннары русчадан кергән сүзләр тамыр һәм нигез өлешләрендә рус орфографиясендәгечә языла, дип чикләүсыман бер нәрсә ясый. (§ 27).

Ләкин проект бу вәгъдәсен тиешенчә үтәми, бәлки график принцип дигән «нигез» белән телебезнең грамматик нигезен җимерә. Кушымчалар язылышына килеп җиткәч тә, ул русның именительный падежын һәм хәтта аның җенес төсмерләрен саклауны тагын татар теленә кагыйдә итеп кертә, **секретарьга, промышленностьтан, поезддан, подъезддан,**

[9] ***Мөхәммәтхан Әшрәфҗан улы Фазлуллин*** (1883–1964) – тюрколог, педагог, филология фәннәре докторы, профессор (1930), РСФСР һәм Татарстан АССРның атказанган фән эшлеклесе, РСФСР педагогика фәннәре академиясенең мөхбир әгъзасы (1950). 1930нчы елларда галим татар теленең орфографиясе, пунктуациясе, методикасы мәсьәләләре буенча җитди тикшеренүләр алып бара. Кар.: [10], [11].

металлда, граммлы, Свердловск һәм башкалар (§ 49, 50 һ. б.).

Димәк, бу кагыйдәләр буенча без һаман үз телебездә русча баш килеш һәм родлар ясап, **участок, участокта, судно, суднодан, промыселда, туфлялар**, **марлялар**... дип язуда дәвам итәчәкбез. Ләкин татар болай сөйләми бит. Ул: **учаскыда, промыслода** дип сөйли. Классик әдәбиятыбызча алсак, *промысла* дип язылa (*Ш. Камал*). Болай сөйләү русча белмәүдән түгел, бәлки телебезнең морфологик төзелеше шулай сөйләвебезне таләп иткән өчен.

Әллә бу алынма сүзләрдә баш килешне саклау рус морфологиясенә нигезләп алынамы? Мәсәлән, русчада баш килеш **участок** булса, калган күпчелек төрләнешендә **участки, участках, участке**... һ. б. килә. Татар халкы алынма сүзләрдә һич тә русчадагы баш килешкә таянмый, бәлки аның шул күпчелек формасын ала да, үз грамматик формасына буйсындырып төрләндерә. Шул нигездә **учаскысында, промыслысында, промышленностан**, **поездан** дип сөйли. Шулай булгач, татар орфографиясенә алынма сүзләрне русчадагы именительный падеж формасын саклаган хәлдә төрләндерергә дип кагыйдә куярга нинди нигез бар? Һич юк. Моны татар гына түгел, үз теле өчен руслар үзләре дә эшләгәне юк. Әмма алынма сүзләр белән ничек эш итүне безгә руслардан өйрәнергә бик ярый. Мәсәлән, алар татарның *баш* дигән сүзен алсалар, бу сүзнең татарча баш килеше ничек икән дип эзләп яки сорап тормыйлар, иң элек бик әйбәтләп тотып, аны хатын-кыз женесенә әйләндереп, **«Башка»** ясыйлар, аннан соң гына алалар. **Казань** дигәндә дә шундый бер хикмәт эшлиләр. Чөнки рус теленең милли үзенчәлеге, грамматик строе, тел сөреше шуны таләп итә. (Чөнки аның үзенең **голова** сүзе женский родта ясалган). Әмма татар телендә женес кушымчалары нигездә булмаганлыктан, аның телен көчләп женесле ясар хәл юк. Шунлыктан аның язуында **туфлялар, марлялар**, яки **марлялы** кул дигән кебек тел гариплеге һәм женесләмәләр була алмый, бу аның сингармонизмына да туры килми.

Металл, грамм, класс кебек сүзләр актыгында куш хәреф язарга кушыла. Дөрес, **металлылык, классыз** дигәндә татарча да куш хәреф килеп чыга, ләкин мондагы **лы, лык, сыз** дигәннең **лы, с** лары татар кушымчасыныкы, алар төп сүзнеке була алмыйлар. Димәк, бу кагыйдә буенча эзлекле барганда, мондый сүзләрне морфологик төрләнештә **класссыз, металллылык** рәвешендә өчәр куш хәреф белән язарга тиеш булыр идек. Ләкин кагыйдә безгә бу чагында икешәрне генә язарга куша. Ул чагында башта язарга дип куелган икешәр **лл**, икешәр **сс** ның берәрсе кая китә? Инде шул сүзләрне **металы, металына, металының, класының, класына** дип төрләндерсәк, тагын берәр **л** белән **с** юкка чыга. Шулай итеп, рус графикасын күпме генә сакларга тырышсак та, бара торгач бу сүзләрдә өч **л** дан икегә, аннары икедән бергә калды. Ни өчен? Чөнки телебезнең грамматик кануны буенча мондый сүзләрнең баш килеше актыгында куш хәрефләр була алмый. Әмма рус теленең баш килеше дә куш **мм, сс, лл** лар белән бетә ала. Чөнки рус теле буенча морфологик төрләндереп карасак, анда куш хәреф ятканы ачыла: **металла, металлах** һ. б. Димәк, проектта бу кагыйдә рус теле морфологиясеннән килеп керә.

Шунысы да кызык: шулай алынма сүзләрдә юкка чыккан **лл, сс, мм, сть** кебек хәрефләрне бар җирдә дә саклыйбыз дигәнче, үз телебездә чыннан да бар булган **ст** лар юкка чыгып куя! Мәсәлән, проект безгә **ас, өс, дус** дип язарга куша (§ 32, искәрмә 5). Ләкин шул сүзләрнең **астын өскә** китерсәң, **астның т** сы килеп чыга, **өстен аска** китерденме – **өстнең т** сы килеп чыга... Димәк, бу сүзләрнең төбендә **т** лар посып ята, телебезнең морфологик төрләнеше безгә аларны күрсәтеп тора, шунлыктан аларны язарга нигезебез бар. Әмма грамматикабыз тапмаган җирдән аларны бездән таптырырга нигез юк. Рус телен белдерү өчен дисәк, анысын рус грамматикасы үз өстенә ала, падежларны үткәндә балалар эшнең нидә икәнен бик тиз күрәчәкләр.

Проектта ай исемнәре русча һәм баш килештә язылулары да аңлашылмый. Әгәр дә бу исемнәрнең халыкара һәм интернациональ язылышлары шулай дип каралса, анысы да ялгыш, һәр халык бер үк латинча сүзләрне үз телләренчә үзгәртеп алганнар, руслар да шулай ук латинга да, башка тел законнарына да буйсынмаганнар (мәсәлән, **september** – **сентябрь**). Рус белән тугандаш телдәге украин, белорусларда да ай исемнәре латинча да, русча әйтелешендә дә алынмыйча, үзләренчә язылa. Татар халкы да ай исемнәрен үз телләренең законнарына буйсындырып, үзенчә әйтә: **гыйнвар, фибрал, март, апрыйл... синтәбер, дикәбер** һ. б. Шунлыктан мондый сүзләрне:

январе, февралендә, сентябрьдә дип язулар безнең телдәгечә була алмый. Мондый язулар русча баш һәм предложный падеж кушымчаларын (**январь, в январе** формаларын) татар телендә куллану күренеше дип карарга кирәк. Ләкин юкка бу азап! Татар аны алай әйтми, руска моның кирәге юк. Бу эштән ике телне дә дөрес өйрәнүгә комачау гына килеп чыкканы һәммәбезнең күз алдында.

Бу уңай белән нигездә татарныкы булган кайбер сүзләрне бездә рус фонетикасына буйсындырып язуларны да кагыйдә белән аныклауга хаҗәт күрелә. Мәсәлән, *артель* сүзенең татарныкы булуы сүзлекләрдә һәм Энгельс хезмәтләрендә дә күрсәтелгән. Татар аны **әртил** дип сөйли: **әртил башыннан түләнә; баржаны бушатырга әртил белән ялландык** һ. б. Хәтта **ыштан** дигән ике иҗекле сүзебезне хәзер русча **штан** итеп бер иҗектә язалар. Ләкин русның **штан** дигәне татарның эчке киеме түгел, ахрысы. Алайга киткәч, аның балагын да безгә **штанина** дип алырга кала түгелме сон? Яки – **караул**, кычкыра дип язуларны алып карыйк. (Бу үз сүзебезне **каравыл** дип язарга кагыйдә булгач, аның кычкыруы да татарча булырга тиешледер?

Шул рәвешле, телдә сингармонизм дисәк тә әллә кайчан телебезгә кереп халыклашып беткән кайбер гарәп сүзләрен дә гарәп әйтүенә буйсындырып язарга тырышабыз. Халык **сәхрә**; ди; **әлбиттә, әдәм, пигамбәр, сурәт, фирештә, тәбигат, махсүс, шәхыс** дип сөйли. Язмада исә, хәтта шул кагыйдә китабының үзендә үк шундый сүзләрне гарәп орфографиясенә буйсындырып: **сахра, әмма, әлбәттә, адәм, пәйгамбәр, сурәт, фәрештә, табигать, махсус, шахыс** дип язып азапланабыз. Мең ел буе карныбызда йөргән шул сүзләрне әле булса үзебезнеке итеп сеңдерә алмыйча, үз телебездән үгәйсетеп язулар нигә кирәк? Бездә дә халыклашкан сүзләрдә, аның нигезе үз телебезнең нормасында язу булырга тиеш. Бу юлда проект кыюрак атларга, мисалларны да күпләбрәк китерергә тиешле.

Ук, үк кисәкчәләрен аерым яздыру да аныклауны сорый. Бу кагыйдә буенча **шундук, баюк, андук, баштук, иртүк, кичүк** кебек тоташ сүзләрдә әлегә хәтле аерып яздырыла. Ләкин бу хәл күп вакытта язучылар белән редакторлар арасында тавыш тудыра. Чөнки монда әйтелеш һәм мәгънә ягыннан зур аермалар бар: **шундук килеп җит!** – дисәк, **шундук** дигәнебез вакытны (в момент дигәнне) аңлата: – **дәфтәрең өстәлдә, китабың да шунда ук ята** дисәк, **шунда ук** дигәнебез урынны белдерә һ. б. Шулай ук көчәйткеч кисәкчәләр турында **ап-ак** белән **аппак** сүзләренең икесен дә бер кайчы белән кыркырга ярамавын әйтергә кирәк. Болар икесе ике сүз.

Тотса, китсә, кошчы сүзләрендә **ц, щ,** ишетелсә дә, **тс, шч** языла дип күрсәтү (§ 20–21) бик сәер. Моны татар сүзен русча әйттереп карау күренеше димәсәк, башкача аңлап булмый.

57 нче параграфта фамилияләрне **ов, овага** бетерүләр мәҗбүри форма итеп куелган. Ләкин моңа карап без **Сибгать Хәким, Гали Халит** иптәшләрне үзләре теләмәсә көчләп **овка** бетерә алмабыз. **Тукай, Рәми, Нәҗми, Гыйззәт** кебек фамилияләрне дә онытырга ярамый.

Томскидән Свердловскигә Омски аша килдем, аннан Троиски ерак түгел дигәндә, баш килештә **Троицк, Свердловск**, яки **киоск, Бирск** дип язарга кагыйдә кую да шул ук үз телеңнең морфологиясеннән качу бәласе. Шуның өстенә үз телеңдә болай яздырулар татар баласының йөзен кызарта икәнен дә истән чыгарырга ярамый. Чөнки шул язылышта калганда балаларның аларга үзләреннән артык сузыклар кушып укымыйча хәлләре юк. *Идән, игә, идә* дигән яңа төрле кушымчалар ясарга телебездә бернинди дә нигез юк.

Устав, состав, Фурманов, актив кебек сүзләрне **уставы, составында**, **Фурмановыбыз, активы** рәвешендә тел әйләнгесез итеп язарга кушу, бу сүзләрнең төрләнешендә **в** ны сакларга тырышу бәласе булса кирәк. Татар телендә **ак, күк, мәктәп** кебек каты **къ, гъ, п** гә беткән сүзләр төрләнештә **акы**, **күке, тупы** дип язылмыйлар, авазларын һәм хәрефләрен алыштыралар, алынма сүзләрдән **техник, тип, принцип** кебек сүзләрне дә шул нигездә **техниге, тибы**, **принцибе** дип баш килешен үзгәртәбез, димәк, шул ук нигездә **устав**, **состав, актив** кебек сүзләрнең соңгы хәрефләре дә төрләнештә **ф** гә әйләнәләр: **устафы, состафында, Фурманофыбыз, актифы** рәвешендә языла дип кагыйдә куймыйча котыла алмыйбыз.

Кыскасы, проектта фонетик, грамматик принцип алынса да, кызганычка каршы, бу нигезләр сакланмаган. Төп принцип мәсьәләләрдә мондый принципсызлык имлабызның төзәлүенә нык комачаулый, фикер алышучыларның тел төбе дә проекттагы шул кимчелекләрне төзәтүгә юнәлгән. Бу уңай

белән бигрәк тә Г. Халит һәм К. Сабиров иптәшләрнең «Совет Татарстаны»нда ясалган чыгышлары игътибарга лаек[10]. Кушымчалар ялгауда татар теле законнарыннан читкә китүнең нигезсез эш икәнен күрсәтүләрендә алар баштанаяк хаклы. Чөнки имлабызда бу күренешләрнең әле булса сузылып килүе телебезнең нәкъ шул грамматик структурасын танымаска теләү бәласе. Хәреф һәм имлабызда төп кимчелекләрдән котылу безгә телебезнең шул фонетик-грамматик нигезләрен саклауда булачак. Тел гыйлемендә марксизм тәгълиматы өйрәтүенчә, телнең грамматик структурасы сакланмаса, тел үзе дә сакланмый, бетә. Шунлыктан да грамматик төзелеш – ул нигезләр нигезе. Проект әле шул нигездә торып, бик нык уйлану һәм тикшеренүгә мохтаҗ. Ул бу килешенчә кабул итәрлек түгел.

Монда яңа орфографиябезнең фонетик, грамматик принциплары хакында сүз барды. Ләкин хәреф һәм имла мәсьәләсендә үткәндәге бай тәҗрибәләребездән файдалану юлында тарихи-традицион принципны да онытырга ярамый. Мәсәлән, язуыбызны авырайткан **ый** хәрефенең урыннарын кыскартуда яңалифтә каты **к**, каты **г, х, һ, ч, ш, җ, ж** ләрдән соң **ый** урынына **и** язылыр дигән кагыйдә куелган һәм шуның аркасында уку-язуыбызда җыйнаклык туган иде. Хәреф һәм имлада һәр урында да авазларның нәкъ сөйләткәндәгечә тулы шәкелен, фото-фонографиясен бирергә тырышу – бу үзе бик примитив төшенү. Без һаман яңа алынма иҗекләр эзлибез, тәҗвитлибез, башка телләрнең орфоэпия нормаларын да имлада чагылдырырга тырышабыз. Әйтик, борынгы гарәп хәрефенчә, имлабызда бездә күпчелек һәм чыгыш кушымчаларының формасы берәр генә – **лр, ди** иде, 1905 нче елдан соң икешәр: **лар-ләр**, **дан-дән** булды, инде хәзер күпчелекне – дүрткә (**лар-ләр, нар-нәр**), чыгышны алтыга җиткердек (**дан-дән, тан-тән, нан-нән**). Сүз ахырында **п** язылмый, **б** языла иде: **калыб, калыбы, мәктәб-мәктәбе** һ. б., аны да **п** ясадык һәм шул орфоэпик нормалар кертүебезне камиллек санадык. Әмма шуның аркасында бүген **клуб, штаб, масштаб** кебек сүзләргә имлабызда аерым кагыйдә һәм искәрмәләр кертергә мәҗбүр булганыбызны сизмибез. Гыйльми грамматика нигезендә эш иткән һәрбер халык үз орфографиясен ишетелгәнчә язам дип, натурачылык белән шөгыльләнми, бәлки сүз төрләнешләрен гомуми һәм уртак бер кагыйдәләргә, уртак формаларга китерергә тырыша. Рус, көнбатыш, латин, гарәп телләре орфографиясе шулай эшләнгән. Бүген без яңадан чит тел грамматик формаларын да кертеп орфографияне авырайтмаска тиешбез, җиңеллек һәм кыскалык өчен яңалифтә табылган кайбер традицияләргә, формаларга күз салу да артык булмас, дип беләм.

Кыскасы, орфографиябезнең гыйльми нигезләре булмаганда, киләчәктә дә без имла һәм хәреф төзәтү бәласеннән котылмаячакбыз.

[10] *Кар.*: [12].

Әдәбият

1. Исәнбәт Н. Хәреф һәм имлабызның гыйльми нигезләре хакында // Совет Татарстаны. 1958. 14 октябрь. 3–4 б.
2. Татарская грамматика В 3 т.. Т. 1 / [М. З. Закиев, Х. Х. Салимов, Х. Р. Курбатов и др.]. [Репр. воспр. изд. 1993 г.]. 1995. 582 с.
3. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. М. З. Зәкиев; ред. Ф. М. Хисамова. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. I. 512 б.
4. Курбатов Х. Р. Татар теленең алфавит һәм орфографиясе: Проект. Казан: Татар. кит. нәшр. 1958. 28 б.
5. Курбатов Х. Р. Татар теленең алфавит һәм орфографиясе: Проект // Совет мәктәбе. 1958. №3. 17–40 б.
6. شرائط الايمان Шараит ал-иман. Казан, 1900. 30 б.
7. Курбатов Х. История алфавита и орфографии татарского языка. Казань: Б.и., 1960. 130 б.
8. Gorbangəliev M. Əlifba. Kazan: Tatgosizdat, 1938. 77 b.
9. Фазлуллин М. Зурлар өчен әлифба. Казан: Таттосиздат, 1940. 95 б.
10. Фазлуллин М. А. Орфография принциплары. Казан : Татиздат, 1930. 68 б.
11. Фазлуллин М.А. Орфография укытуны яхшырту мәсьәләләре // Совет мәктәбе. 1952. № 2.
12. Халит Г., Сабиров К. Орфография проекты уңае белән // Совет Татарстаны. 1958. 18 май. 3–4 б.

О НАУЧНЫХ ОСНОВАХ НАШЕГО АЛФАВИТА И ОРФОГРАФИИ[1]

Наки Исанбет,
mileuscha@mail.ru.

Известный фольклорист, языковед, тюрколог, педагог, писатель Наки Исанбет в ряде своих работ размышляет о судьбе татарской нации, стремится обозначить ее место в мире, а также выражает обеспокоенность состоянием родного языка, национальной культуры и литературы. Людей, не владеющих родным языком, живущих в стране, где нет национальных школ, ученый считает несчастными, малокультурными и невежественными. Осознавая всю катастрофичность данной ситуации, Наки Исанбет предсказал в недалеком будущем их исчезновение в национальном смысле. Свою творческую карьеру в Башкортостане ученый начал с создания азбук «Яшь буын» («Молодое поколение») для татарских и башкирских школ. Совместно с Даутом Юлтыем он выпустил в свет хрестоматию по литературе для учащихся. Наки Исанбет принимал активное участие в дискуссиях по латинице. Вначале он был на стороне «латинистов», затем перешел на сторону «арабистов». В 1955 г. Х. Курбатов разработал Проект новой татарской орфографии, представленный на суд общественности в 1958 г. Наки Исанбет поделился своим мнением о проекте в газете «Совет Татарстаны» («Советский Татарстан»). В «Татарских грамматиках» (1995, 2015) эта дискуссия не упоминается, а сама статья не включена в библиографию. Работа ученого носит программный характер и не утратила актуальности и поныне. До сих пор ученые в силу непонятных причин обходили ее вниманием. В 1958 г. государственная комиссия сочла Новый проект татарской орфографии несовершенным, поэтому он не был реализован в жизнь. Вне сомнения, рекомендации Наки Исанбета членами комиссии были услышаны. Современные лингвисты констатируют наличие в татарской орфографии определенных проблем и противоречий с написанием отдельных групп слов. Публикуя эту статью вновь, мы стремимся привлечь внимание ученых к ценным наблюдениям Наки Исанбета в сфере татарской орфографии.

Ключевые слова: тюркология, татарский язык, теория языка, алфавит, орфография, Наки Исанбет

Для цитирования: Исанбет Н. О научных основах нашего алфавита и орфографии // Tatarica. 2025. № 1 (24). С. 20–33. https://doi.org/ 10.26907/2311-2042-2025-24-1-20-33

[1] Эта статья была опубликована 14 октября 1958 г. в газете «Совет Татарстаны» («Советский Татарстан») [1], однако она не упоминается в «Татарских грамматиках», увидевших свет в 1995, 2015 гг. См.: [2], [3]. В связи с уходом из жизни автора, в структуру, научный аппарат статьи были внесены изменения редактором М. М. Хабутдиновой.